

Buda Attila

Babits Mihály műveinek genetikus kiadásáról

Szépprózai művek

Irodalmi szövegek genetikus szemléletű feldolgozásának és közlésének napjainkra már kialakult bizonyos hagyománya, főleg angol és francia tudósok, textológusok munkássága eredményeként.

Hogy a nyomtatott szövegek nem a semmiből keletkeznek s megírásuk – fizikai és tartalmi összetevőit tekintve egyaránt – az időben bomlik ki, azzal ugyan nyilván régóta a laikusok is tisztában vannak; de hogy maga e folyamat legyen a vizsgálat tárgya és célja, arról a szakmai közvéleménynek is mintegy negyedszázadra visszamenő ismeretei lehetnek csupán.

Erre az egyszerre elkülönülésre törekvő, ám ugyanakkor az írói szövegekkel kapcsolatos korábbi kutatások eredményeit és módszereit felhasználó irányzatra magyarul először *Kelevész Agnes* monográfiája (1) nyújtott példát, Babits Mihály egyik gyűjteményes kéziratának, az úgynevezett „Angyalos könyv”-nek az elemzésével.

Az elvet korábban már *Stoll Béla* is gyakorolta József Attila-kiadásában. (2) Ez a módszer *Babits Mihály* más műfajú írásaira hasonlóan alkalmazható, különösen a differenciált minőségű és nagyszámú kéziratokkal, valamint többszörös folyóirat- és könyvbeli közlésekkel/megjelenésekkel rendelkező szépprózai művekre, azaz a regényekre.

A klasszikusnak nevezhető, elsősorban a pozitívizmus megállapításait hasznosító, felhasználó kritikai kiadások vissza-visszatérő dilemmája az alapszöveg/főszöveg kiválasztásának ügye. Ez legjobban az editio princeps, illetve az ultima manus egymásnak feszülő ellentétében érhető tetten. Ennek következtében előfordul, hogy megjelenik egy ideális szöveg is, amelyet a sajtó alá rendező kreál, attól a meggyőződéstől hajtva, hogy az általa létrehozott változat közelíti meg legjobban az egykori szerzői elképzeléseket, ezért az véglegesnek tekinthető, azaz kanonizálható. A közreadó ezt alátámasztó feltevéseit, döntéseit, ítéleteit nyilván kellőképpen megindokolja, bebizonyítja, ám akkor is nyitva marad a kérdés: miért alkalmasabb az egyik változat inkább a közlésre, mint a másik? Erre sem tartalmi, sem formai értékek számbavételével nem lehet eldönthetően felelni. (3) A genetikus kiadás viszont az eredményről a kialakulásra helyezi a hangsúlyt, a szerzőről a kézira, a kétely- és ellentmondás nélküliségről a plurálisra és egymás mellé. Ugyanakkor a genetikus szemlélet is rendelkezik kritikai és szövegközreadó összetevővel, az első célja az úgynevezett genetikus dosszié létrehozatala, míg a másodiké maga a genetikus kiadás.

A rendezőelvek

A genetikus dosszié tulajdonképpen egy mű létrejöttének rekonstruálására vállalkozik, azaz genetikus szövegvizsgálatot végez és elemzi is azt, vagyis genetikus kritikával él. Elkészítéséhez először össze kell gyűjteni az adott műre vonatkozó autográf és nem autográf kéziratokat és gépiratokat. (4) Az összegyűjtött dokumentumok hitelességét meg

kell vizsgálni, az idegen kézírásokat azonosítani kell (ha lehet), s meg kell határozni szerepüket a mű kialakulásában. Ezt a mozzanatot szinte mindig követi – vagy párhuzamos vele – a datálás, amelyhez segítséget nyújtanak tartalmi vagy fizikai (a papír minősége, nagysága, hajtogatottsága, vízjele, a tinta vegyelemzése stb.) jellemzők. Ezután az összegyűjtött anyagot keletkezése és tartalma alapján rendezni kell. Ez a rendezés természetesen minden mű esetében egyedi, amelyet két fő kézírattípus alapvető megkülönböztetése segíthet. Ezek: a piszkozat és a tisztázat. Majd valamelyik nyomtatott kiadást referenciának kell választani (ez a kiadás csak egy az egymást követők között, nem tekinthető „véglegesnek”), s részletes és pontos összehasonlítással, tartalmi elemzéssel ki kell deríteni, hogy a rendszerezett kéziratoldalak melyik szövegrész(let)nek felelnek meg. Értelemszerűen azt a kiadást érdemes választani, amelyik minden kéziratrészletet valamilyen formában tartalmaz. Ha ilyen nincs, akkor a munka már ebben a fázisban plurálissá válik; ekkor ugyanis először figyelembe kell venni az összes létező kiadást; ha pedig ezen felül is marad még kéziratoss anyag, azt önálló műrésznek kell tekinteni, esztétikai minőségétől függetlenül.

A kiválasztott kiadás egyes részleteinek vagy teljes egésze változatainak feltárása után kísérletet kell tenni a keletkezési időrend megállapítására. Valószínű, hogy a kéziratoss szövegek legnagyobb része a nyomtatás előtti, különböző időkből származik, de előfordulhat, hogy a szerző a kiválasztott nyomtatott változaton is javított később, s ennek kéziratoss nyoma is fennmaradhat (korrektúra).

Ezekkel a munkákkal párhuzamosan halad a genetikus átírás, speciális jelek alkalmazásával, melyek egyfelől az időbeliséget, másfelől a változás tartalmát rögzítik. Az egyes változatok, változatrészek elkülönítése a (későbbiekben ismertetendő) genetikus és filológiai szimbólumok fogalmának bevezetésével történhet meg.

A jól összeállított genetikus dosszién alapuló kiadás dinamikus, hiszen az olvasó számára feltárja az alkotás folyamatát. Az időben elkülönülő, ám a genetikus kiadás egyidejűségében létező összes változat együttes vagy szétválasztott olvasását egyaránt lehetővé teszi. Mindezt nem önmagában éri el, hanem a szövegközlést kommentárokkal, jegyzetekkel teszi egyértelművé. Mivel nem ideális szöveget ad, a sajtó alá rendező személy szubjektivitása legfeljebb a szükséges jelek létrehozatalában, valamint ezek olvasást és értelmezést segítő alkalmazásában s a szövegen kívüli részekben (például a kísérő tanulmányokban, az illusztrációk kiválasztásában stb.) nyilvánulhat meg, magában a textusban azonban nem. Hangsúlyozni kell azonban, hogy minden genetikus kiadás, ahogyan egyébként egy-egy mestermunka-szintű kritikai kiadás is, egyszeri és megismételhetetlen. Ez abból következik, hogy az egyes művek kézírásos és nyomtatott anyaga önálló alkotásbeli egység, ezért feldolgozása és közlése a többivel egyszerre egyező, ugyanakkor azoktól bizonyos vonatkozásokban eltérő megoldásokat is igényel. Egyezés a kritika és a szövegközlés elveiben lehetséges, maga a tartalmi munka azonban minden esetben egyedi. Nem lehet például minden Babits-regénynél automatikusan ugyanazt a jelrendszert használni; a nagyobb kéziratmaradvány nyilvánvalóan differenciáltabb megkülönböztetéseket kíván, mint a kisebb. A többszöri és több részes folyóiratközlés(ek) másképp alakítják a szöveget, mint az egyszeriek. Ugyanez érvényes

Minden genetikus kiadás, ahogyan egyébként egy-egy mestermunka-szintű kritikai kiadás is, egyszeri és megismételhetetlen. Ez abból következik, hogy az egyes művek kézírásos és nyomtatott anyaga önálló alkotásbeli egység, ezért feldolgozása és közlése a többivel egyszerre egyező, ugyanakkor azoktól bizonyos vonatkozásokban eltérő megoldásokat is igényel. Egyezés a kritika és a szövegközlés elveiben lehetséges, maga a tartalmi munka azonban minden esetben egyedi.

a kötetközlésekre is. Mindezek következtében pedig mások a vizsgálati célok, eszközök, körülmények, de eltérhetnek az eredmények és a következtetések is.

A fentieken túl minden genetikus kiadás egy nagy lehetőség ígérétét foglalja magában: az adott szöveg időbeli jellemzőinek megmutatásával közelebb hozhatja egymáshoz a fényévekre távolodott nyelvészeti és irodalomtudományi elemzéseket is.

Regények szövegmezőin

Babits Mihálynak élete során öt nagyobb szabású szépprózai műve jelent meg, hagyatékában ilyen jellegű kiadatlan alkotás nem található. Regényei a kiadások sorrendjében: „A gólyakalifa”, „Timár Virgil fia”, „Kárvavár”, „Halálfiái”, „Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom”. Mivel mindegyiknek fennmaradt hosszabb-rövidebb kéziratossá változata, s nyomtatott formában valamennyi folyóiratban jelent meg először, továbbá a kötetközlések is viszonylag számosak, bármelyik esetében lehetőség mutatkozik a klasszikus kritikai kiadás mellett a genetikus kiadás sajtó alá rendezésére is.

A regények közül a legtekintélyesebb kéziratállománnyal a „Halálfiái”, majd a „Kárvavár”, végül a „Timár Virgil fia” rendelkezik. Datálásukat és tételszerinti azonosításukat első megközelítésben a BMKL megoldotta (5), evvel a genetikus kritikának az a része, amely a legtöbb kételetet válthatja ki, megoldódott. Természetesen e datálási megállapításokat a sajtó alá rendezőnek ellenőriznie kell. Az előbbi három regény kéziratanyaga alkalmas teljes vagy részleges előszöveg létrehozatalára is. Az eltérő méretű föliókon döntően ceruzairású fogalmazványok olvashatók, bonyolult törlekkel és javításokkal, s piszkosított és tisztázott egyaránt azonosíthatók. A „Kárvavár” több részből áll, ceruzával javított gépiratmásolatokkal is rendelkezik, míg a „Timár Virgil fia” kéziratai között ceruza- és gépirásos részeket, fogalmazványokat és duplumokat is lehet találni. „A gólyakalifa” és az „Elza pilóta” kéziratai a másik három regényhez képest eltörpülnek.

A kéziratok tartalmukat illetően három nagy csoportra oszthatók. Egy részük lapokra jegyzett egy-két szavas feljegyzések sorozata, amelyeket Babits Mihály kidolgozandó témaként örökített meg; elsősorban nevek, hozzájuk fűződő fogalmakkal, történet-csirákkal. (6) Ez a megírás előtti anyaggyűjtés fázisát rögzíti. A folyamatos szövegek alkotják a második és harmadik csoportot. Ezek között található olyan részlet, amely – a lejegyzés első formájában vagy némiképp módosulva – már az első nyomtatott, azaz a folyóiratbeli közlésekben megtalálható; de van olyan is, amely soha nem jutott el a publicitásnak erre a fokára, s végérvényesen kéziratossá maradt; legalábbis egy majdan elkészülő genetikus kiadás megjelenéséig, feltéve, hogy e kimaradt szövegeket az nyomtatásban rögzíteni fogja. A második és harmadik típus kéziratoldalai az első megfogalmazásokat hordozzák. A többes szám jogosultságát alátámasztja, hogy az, ami a folyóirat-közlések első nyomtatott változataként ismert, a kéziratokban gyakran sokszoros nekirusgaszkodás után alakult ki.

Az egyes regények genetikus kiadásai lehetővé fogják tenni azt is, hogy végre a kutatóknak összefüggő képük legyen Babits Mihály helyesírási sajátosságairól. Ennek néhány összetevője már ismert (7), de átfogó vizsgálat, nyilván a tárgy nagy kiterjedése miatt, a mai napig nem született. Erre vonatkozólag tehát részben pontatlan ismereteink vannak, amelyek például sem azt nem veszik figyelembe, hogy már az ötven évvel ezelőtti kézírás helyességét sem lehet megítélni korunk erősen rögzített megjelenésű szokásai felől, sem azt, hogy Babits Mihály alkotás közben sokkal fontosabbnak tartotta a gondolatok pontos lejegyzését, mint azok képi megjelenését. Más kérdés a nyomtatott szövegek korrektúrája, amelyre vonatkozóan szintén csak a genetikus kiadás elemzése nyújthat az eddigieknél pontosabb ismereteket.

A kéziratossá hagyaték mellett jelentősek a folyóiratbeli közlések is: mindegyik regény nyomtatásban így jelent meg először. „A gólyakalifa” a Nyugat 1913. december 16-i szá-

mában; a 'Timár Virgil fia' részletei a Nyugat 1921. július elsejei számában, illetve ugyanebben az évben a Hetilap és a Napkelet oldalain; a 'Kárvavár' első része a Nyugatban 1915. szeptember elseje és 1916. január 16-a között; a 'Halálfiái' első megfogalmazása a Pesti Naplóban 1921. október másodika és 1922. január 17-e között, további részletei pedig A Nő, illetve a Nyugat 1926. decemberi számaiban; végül pedig az 'Elza pilóta' két különálló előzménye a Pesti Naplóban 1931 tavasza (március 15.) és 1932 év eleje (január 10.) között.

Ugyanígyen változatosak a kötetközlések is. Legtöbbször 'A gólyakalifa' jelent meg (1916, 1921, 1932, 1933, 1939, 1944, 1957, 1964, 1968, 1971, 1981, 1982, 1994, 1996), majd a 'Halálfiái' (1927, 1935, 1938, 1959, 1969, 1972, 1976, 1984, 1985, 1997). Őket követi a 'Timár Virgil fia' (1922, 1931, 1932, 1937, 1976, 1982 – kétszer, 1995), a 'Kárvavár' (1923, 1937, 1957, 1982, 1994), s az 'Elza pilóta' zárja a sort (1933, 1939, 1982 – kétszer, 1995). (8) Minden első kötetközlés jelentős tartalmi eltéréseket foglal magában a folyóiratközlésekhez képest. Ezek elsősorban egyes szövegrészek elhagyásában, mások beemelésében (az elhagyott mindig kevesebb, mint az először közölt változat), valamint kifejezésbeli finomításokból tevődnek össze. A regényszövegek a folyóiratközlésekhez és egymáshoz képest is jelentős változást mutatnak helyesírási és központosítási vonatkozásokban. Különösen szembetűnő ez az 1941 utáni kiadásokban. Természetes törekvés ugyanis, hogy a keletkezés óta megváltozott helyesírás azokban a régebbi szövegekben is mutakozzon meg, amelyekben ennek nincs tartalomváltó jellege, hiszen a mindenkor olvasóközönséget nem lehet elbizonytalanítani a nyelvhasználatához még közelálló műveknek az érvényestől eltérő helyesírású közlésével. Ez is indokolja a szakma számára készülő genetikus kiadások jogosultságát; bár talán lesz egyszer egy olyan kor is (néhány száz év múlva), amikor Babits Mihály művei is betűhű kiadásokban jelenhetnek meg. Az viszont a jelen körülményei között nem mindegy, hogy az 1941 utáni átírások milyen elvet követnek; emiatt aztán ezeket a kiadásokat is a kutatás fényébe kell vonni.

Az 'Elza pilóta' keletkezéstörténete

Ahogy az eddigiekből világosan látható, a Babits-regények kéziratai, illetve a különböző nyomtatott változatok egyfelől lehetővé teszik az egyes művek alkotási folyamatot követő, azt rekonstruáló kiadását, másfelől a szöveg hagyományozódás jellegzetességeinek vizsgálatát. A 'Halálfiái', a 'Kárvavár' és a 'Timár Virgil fia' esetében megvalósítható a folyamatos kéziratszöveg előállítás, vagyis a sajtó alá rendező a fennmaradt kéziratok halmazából kiválogathatja azokat, amelyeket az elkészült mű – illetve ha a kiadások szövege között lényegi eltérés van, akkor annak valamelyik változata – szempontjából jelentőséggel bíróknak ítél meg, s ezeket a saját maga által megalkotott ismérvek rendszerébe illesztheti. A genetikus dosszié anyagán alapuló genetikus szöveg megalkotása megszünteti a kritikai kiadások korábban használt fogalmait (anélkül persze, hogy az ilyen felépítésű mester munkák értékét kétségbe vonná), hiszen értelmetlenné válik például az alapszöveg, főszöveg stb. megkülönböztetése, mivel mindez csupán egy változat szerepét tölti be az analizált mű megírásának és közlésének folyamatában.

Az 'Elza pilóta' meglehetősen mostoha sorsú a Babits-regények sorában. Ha az elkészült alkotást nézzük, akkor ennek tartalmi és formai okát egyaránt meg lehet találni. Röviden erről itt csak annyit lehet mondani, hogy témája maga a közeli történelem (az alkotás pillanatában ez a közeljövő, napjainkban ez szerencsére a közelmúlt), amely azonban az író számára nem más, mint az akkori jelenből következhetők szigorú végiggondolása; fantasztikum, de nem az eszközök, a körülmények vagy a teremtmények, hanem a lehetőségek szintjén; jóslat, amely azonban minden lényeges vonásában valósággá vált, hiszen a 20. században volt olyan időszak, amikor a háború, s volt, amikor a háborúra való fel-

készülés lett az egyes, főleg európai országok társadalmi megszervezésének központi ereje. E regényében Babits Mihály nem emlékeket, élményeket, érzéseket fogalmazott meg, hanem eszményeket és antieszményeket tett vizsgálat tárgyává. Ebből következik a tárgyalási mód némi nehézkessége, valamint az a körülmény, hogy alakjainak megformálása, jelleme, a cselekmények változatossága egysíkúbb, mint az egymással rokonítható 'Timár Virgil fia' – ,Halálfiái' és 'A gólyakalifa' – ,Kártyavár' című regényeiben. Az 'Elza pilóta' mégsem érdektelen, csak nehezebben megközelíthető. Valószínű, hogy már első olvasói sem egykönnyen emésztették meg a történetben világosan megjelenő ítéletet; azt, amely törvényt ül az értelmiség azon önfelmentő igyekezete felett, amellyel nem volt hajlandó tudomást venni arról, hogy mi történik a világháború utáni évtizedben Németországban és a Szovjetunióban. Nem hangozhattak rokonszenvesen a regény illúziótlan és keserű mondatai később sem, azokban az években, amelyekben Európa egyik felén a békeharca és a nemzetközi helyzet éleződésére, a másikon pedig a válaszcsepásra készültek. De a hatvanas-hetvenes években sem jött még el az ideje, amikor a küszöbön álló háború mindent elpusztító lehetősége megfékezte ugyan annak gyakorlati megvalósítását, ám csak annyi változás történt, hogy a küzdelem az ideológia síkjára terelődött (fellázítás vagy fellázítás; emlékszik-e még valaki erre a szlogenre?). Megtetézi az előbbieket a regény különlegesen szikár előadásmódja, példázatos, ezért a mindenkori valóság talajáról kifogásolható szerkesztése, s főleg ironiásan villódzó gondolatai.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az 'Elza pilóta' különleges remekmű volna, sőt, bizonyos vonatkozásaiban kísérleti alkotás Babits Mihály regényeinek sorában. Cselekményvezetése ugyanis meglehetősen vontatott, s az olvasó tulajdonképpen már az első oldalak után mindent tud, az elbeszélés előrehaladása ellenére a ténybeli újdonságokon túl tartalmi változás nem nagyon fedezhető fel. Ennek oka az erős történelemfilozófiai indítatással magyarázható. Ugyanígy bizonyos naivság érezhető főleg a fiatal lányok megformálásában, jellemükben és beszédjükben, bár ez valószínűleg a megírás óta eltelt évtizedek viselkedési és világnézeti változásainak számlájára írható; habár azt sem lehet kizárni, hogy Babits a gyermekkorában érvényes viselkedést örököltette meg bennük. Erénye ugyanakkor Schulberg alakjának megfogalmazása, az, ahogyan az író érzékelteti, hogy a hétköznapi életben milyen békésen megfér egymás mellett a kultúrember és a szörnyeteg.

Az 'Elza pilóta' központi gondolatai írójukat már évekkal az első megfogalmazásuk előtt foglalkoztatták, jól nyomon lehet ezt követni különböző tanulmányaiban. Nem pillanatnyi ötlet íratta meg hát a regényt, bár pillanatnyi kényszerek közrejátszottak, az író legalább két évtized töprengése után vetette papírra az első változatot, amelynek egyik alap gondolata nem sokkal korábban már 'Az írástudók árulása' című tanulmányban megfogalmazódott: „Hogyan lehessen erkölcsi problémát formulázni, ahol az erkölcs alapelvei váltak kétségesek?”

Az 'Elza pilóta' abban is különálló helyet foglal el Babits Mihály regényei között, hogy – azoktól eltérően – kidolgozásában az egyes változatok nem egymás után következtek, hanem az író két, eredetileg össze nem függő, hosszabb elbeszélésből alakította ki egységes regényét, s ráadásul e két rész egyikének első megfogalmazású előképe évtizedekkel korábban keletkezett. Az első fejezetre s a második elejére korlátozódó kézirat két részből lett összeillesztve, az első három bekezdés javítások és ékezők nélküli gépirat, a maradék pedig egy több helyen lényegesen javított kézirat töredék. (9) De ez önmagában kevés lenne a genetikus dosszié összeállításához. Mivel azonban a két részből álló folyóirat-közlemény s az első kötetkiadás egymáshoz képest jelentős szövegbeli változásokat tartalmaz, ezeket is feltétlenül a genetikus kiadás részének kell tekinteni. És ugyanígy az 1939-es kiadást is. Az Athenaeum életműsorozatában ugyanis megváltozott a korábbihoz képest Babits ékezési és központoszási gyakorlata, ám erről pontos értékelés csak a genetikus összehasonlítás után adható majd. Ahogyan ezután lehet valószínűsíteni azt is, mely módosítások származnak bizonyosan tőle, melyek kétségesek, s melyek köszönhetőek a kiadói

közreműködőknek. Végül a halála utáni kiadások szövegére is tekintettel kell lenni, mivel a szövegközlések kialakulatlan közmegegyezése miatt bizonyos pontokon a helyesírás változásán túli, értelemváltoztató javítások is történtek, s ezeket is a kanonizált szöveg felé vezető út egy-egy állomásaként kell számba venni. Összefoglalóan tehát azt lehet mondani, hogy az „Elza pilóta”-nak nincs (nem alakult ki) idealizált (kanonizált) szövege, ellenben van legalább két, egymástól többé-kevésbé eltérő autorizált szövege. Ha pedig a Pesti Napló közléseit is figyelembe vesszük, akkor négy.

A regény kiadástörténete röviden a következőkben foglalható össze. Egy hasonló témájú regény megírásának gondolatát írója az első – vagy ahogy a kortársak mondták –, a nagy háború kitörése óta magában hordozta. Bizonyítja ezt a könyv utószava, valamint tanulmányai, amelyek közül „Az írástudók árulása” címűről már volt szó, s alátámasztják az 1920-as évek végén készült interjúk is, amelyekben eleinte tervként, később megírás közben lévő alkotásként említette azt írója. Az utószóban pedig az olvasható, hogy „maga a mű 1931 elejétől fogva készen várta az utolsó simításokat.” A formába öntés kényszerében azonban szerepet kapott az is, hogy Babits Mihály és családja 1931 májusában a Reviczky utcából az Attila utcába költözött. A két lakás ára közötti különbség ugyanis nagyon megviselte hármójuk költségvetését, s ezt kiegyensúlyozandó közölte Babits Mihály a Pesti Naplóban először a bevezető nyilatkozatot, majd március 15-e és június 12-e között „Fekete olvasó” címen az első változatot, melyet már ekkor könyvvé akart átdolgozni. A közlés befejeztével azonban más feladatok és kötelezettségek vették igénybe energiáit, s legközelebb csak 1933-ban, amikor Mórícz Zsigmond távozása után egyedül maradt a Nyugat szerkesztőségében, vette elő a már egyszer megjelent szöveget, amelybe ekkor beleolvasztotta „A világ teremtése” című novelláját is. Az újabb, immár végleges változat elkészítéséhez a kiadás lehetőségének biztosításával Gellért Oszkár is hozzájárulhatott, hiszen ebben az időben a Nyugat Kiadó ilyen irányú ügyeit ő intézte. A háborús téma egyébként a levegőben lógott, ebben az időben jelentek meg például magyarul először Erich Maria Remarque hasonló tárgyú regényei is. Babits átdolgozási igénye így már csak a megjelenés idejét befolyásolhatta. Regényét azonban előbb fel kellett ajánlania az Athenaeumnak, mellyel szerződése volt műveinek kiadására, s csak miután az lemondott jogáról, kerülhetett sor a megjelentetésre a Nyugat Kiadónál. Ebben az évben Babits Mihály több betegségen esett át, ezek hosszabb fekvésre kényszerítették, s ez is elősegítette munkájának befejezését – bár ő alkotás közben nehezen viselte el a helyhez kötöttséget. A regény szövegének kiegészítésével megváltozott a cím is, az október elseji Nyugatban „A tökéletes társadalom”-ként említik. Ugyanez a cím olvasható abban a reklámban is, mely Karinthy Frigyes „Még mindig így írtok ti” című kötetében található, ez utóbbi a tárgyalt mű előtt közvetlenül megjelent Nyugat-kiadvány volt. Babits Mihály regénye itt kétkötetesként, november végi megjelenéssel szerepelt. A cím teljes és végleges változata az októberi második Nyugatban olvasható először, melyben szerzője is írt a befejezés és a kiadás közti állapotban lévő művéről „Könyvről könyvre” című rovatában. Ezután már csak a nyomtatás tényleges technológiai munkálatai voltak hátra, a frissen elkészült kötetet a Nyugat Kiadó a lap december elseji számával postázta az előfizetőknek. A kiadó a következő évben ismét új könyvként hirdette, sőt az 1937. évi Könyvnapon az előzőleg bejelentett Babits-kötet helyett könyvnapi könyvként árusította. A regény 1939 után először az 1982-es Összegyűjtött művekben jelent meg újból, de csonkított formában. Teljes szövegű kiadásai 1990 után váltak lehetségessé.

A genetikus kiadás szempontjából szóba jöhető változatok tehát a következők:

- Ep₀ kézirat egy iskolai kockás vonalas füzetlapon az 1890-es évek végéről. (10) Ezt Belia György 1987-ben a novellákat tartalmazó kötetben megjelentette (Ep₀₁). Szövege „A világ teremtése” című novella tartalmi előzményének tekinthető;

- Ep₁ gépirat és kézirat a folyóiratbeli közlés előtti időkből, a regény első fejezete és a második eleje (11);

– Ep₂ a véglegesnek tekinthető változat nagyobbik része, címe: 'Fekete olvasó'. Pesti Napló;

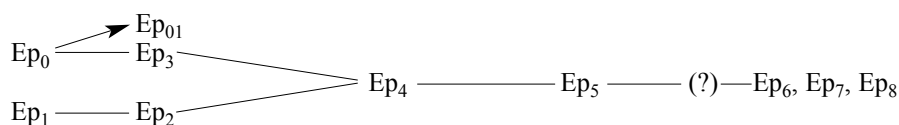
– Ep₃ a véglegesnek tekinthető változat későbbi betétrésze, címe: 'A világ teremtése'. Pesti Napló;

– Ep₄ az első kötetközlés, a 'Fekete olvasó' és 'A világ teremtése' egyesített szövege 'Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom' végleges címmel. Nyugat, 1933;

– Ep₅ kötetközlés, az Ep₄ szövegén alapul, az Athenaeum életműsorozatának tagja (közös kötetben 'A gólyakalifa' című regénnyel), 1939.

Ezután több mint négy évtizedes szünet következett, s Babits Mihály regényei közül 1941 után ez jelent meg új kiadásban a legkésőbb. Viszont 1982-ben kétszer is; egyszer Belia György rendezte sajtó alá (Ep₇) 'A gólyakalifa', a 'Kárvavár' és a 'Timár Virgil fia' című regényekkel együtt, a Szépirodalmi Kiadó gondozásában, illetve *Lőrinczi László* a Kritérion gondozásában (Ep₆) Bukarestben (Kolozsvárott), a 'Timár Virgil fia' című regénnyel egy kötetben. Végül 1995-ben az Unikornis Kiadó adta közre, *Fenyő István* sajtó alá rendezésében, szintén a 'Timár Virgil fia' című regénnyel együtt (Ep₈).

A fenti változatok sztemmája így ábrázolható:

A nyíl jelöli a tartalmi előzményt. A kérdőjel arra utal, hogy az 1945 utáni kiadások szövegük alapjának ugyan az Ep₅-öt adják meg, ez azonban a genetikus szöveg alapján egyes pontokon megkérdőjelezhető, illetve bizonytalanoknak mutatkozik.

Az 'Elza pilóta' genetikus kiadása a szöveg egyértelművé tételére és magyarázatára kétféle jelrendszert alkalmaz. Az egyiket a kéziratban található változtatások regisztrálására, ezt talán filológiai jelrendszernek lehetne nevezni. A másikat az egyes (kézirat és nyomtatott) szövegváltozatok egymás utáni következésének rögzítésére, ez pedig a genetikus jelrendszer nevet kaphatná.

Filológiai jelek:

< > olvasható áthúzás, az áthúzott szöveg a csúcsos zárójelekben található;

<...> olvashatatlan áthúzás;

«» áthúzáson belüli áthúzás, a szöveg a csúcsos zárójelben található;

«...» áthúzáson belüli olvashatatlan áthúzás;

[:] a beékelés jele, a beékelte szöveg a kettőspontok között olvasható;

[...:] olvashatatlan beékelés;

↑↑ a szövegen belüli, a szerző által jelölt áthelyezések regisztrálása, ahonnan az áthelyezés történik, a szöveg a nyílak között olvasható;

⇄⇄ a szövegen belüli, a szerző által jelölt áthelyezések regisztrálása, ahová az áthelyezés történik, az áthelyezett szöveg az áthelyezés pillanatában értelemszerűen azonos az előzővel, de későbbi javítások, változtatások előfordulhatnak;

[] az adott változat sajtó alá rendezőjének tartalmi beavatkozása a szövegbe, minden esetben valamilyen jegyzet kíséri.

Genetikus jelek:

┆┆ Ep₁

┆┆ Ep₂

┆┆ Ep₃

┆┆ Ep₄

|| Ep₅

++ Ep₆

Ep₇

Ep₈

+valószínűtlen+ + + +történelemelőtti+ + +történelem előtti+ +mesevilág képzetét idézte. +
 +világot+ + +jelentett; valószínűtlen+ + +jelentett. Valószínűtlen+ + +
 +mesevilágot...+ + +
 +Mégis az élet folyt+ + +tovább, s+ + +tovább s+ + +Mégsem kell <képzeln+ + +gondolni+
 hogy az emberi élet képe, + +nem kell hinni, hogy+ + +különöseiben+ + +értve, s
 legalább a frontok mögött, lényeg<e>ileg + +különösebben+ + +megváltozott
 volna+ + +ahhoz+ + +ahoz + +<képest amely> viszonyítva + +amilyen akár e
 mesés+ + +békeévekben, + +békeévek+ + +vagy régiebb, rövid+ + +háborúk, +
 +háborúk+ + +pl: + +pl. + +például+ + +az 1914-18-iki+ + +az 1914-18-i+ +u. n. +
 +ü. n. + +ügynevezett+ + „világháború” + +„világháború” + +világháború+ + +alatt is
 lehetett+ + +
 + + + +kivülálló + +kivülálló + +kivül álló+ + +szemlélő+ + + – a frontok
 mögött legalább – + + + +alig vett volna észre ily változást. + + + +Legalább nem a frontok
 mögött. + + +
 + + + +A társadalom formái+ + + +, + + + +és rétegzettség+ + + + +a városok+ + + +
 +szellemi+ + + +arca nagyjában a régi maradt. Sőt+ + + + +amint több+ + + +
 +s + + + +több évig tartott a+ + + +háború + + +háború+ + + + +s
 lassan a békének minden reménye elveszett, + + + +az élet sodra, + + + +világ folyása egyre
 nyugodtabb+ + + +rendbe + + +mederbe+ + + +látszott tért. + + + +
 +Forradalmi megmozdulásra + + + +Régebbi háborúknak gyakran vetettek véget zavarok,
 forradalmak. Most erre még+ + + +gondolni sem lehetett+ + + + +komolyan. + + + +
 +<A háború előtti hosszú évtizedek kitaró és biztos munkájával előkészített mai tökéletes
 szervezetség, az előző háborúk tapasztalataival s a modern «az ujkor» társadalomtudomány+ + + +
 tanulságaival fölfegyverzett vezetés, s végül a modern technika által szolgáltatott s kizárólag az
 államok birtokában levő hatalmi eszközök használata teljesen kizárta ezt.> + + + +Soha+ + + +
 +olyan hatalmas fegyverek nem voltak az Államok birtokában. S + + + +oly hatalmasak nem voltak az
 államok, soha oly félelmes eszközök birtokában. + + + +nemcsak + + + +Nemcsak+ + + +a modern
 technika által szolgáltatott félelmetes hadieszközöket kell itt érteni, hanem azt a + + + +a technikai
 haladás szolgáltatta a fegyvert. Csalhatatlanabb fegyver volt az a + + + +tökéletes+ + + +
 +szerveztséget + + + +szervezetség+ + + +melyet + + + +amelyet + + +háborúelőtti + + +a
 háborúelőtti + + +háború előtti + +hosszu: + + +hosszú+ + + +évtizedek kitaró és biztos
 munkája+ + + +készített + + +készített+ + + +elő, az előző+ + + +háborúk +
 +háborúk+ + + +tapasztalatai s az+ + + +ujkor + + +ujkor+ + + +
 társadalomtudományának tanulságain+ + + +okulva... + + +okulva+ + + + +a társadalom
 katonai megszerzése+ + + +szovjetez vagy fascio-k formájában – + + + +] (12) + + +már a XX.
 század elején elkezdődött+ + + +s lassankint minden államra+ + + +átterjedt. + + + +kiterjedt. +
 + + + +Modern háború nem húzódhat soká! – mondogatták a harcok kezdetén. Ez a prognózis+ + + +
 +éppoly + + +éppoly + + +kevéssé vált be, mint a hasonló jóslatok 1914-ben. És egyáltalán semmi
 sem vált be+ + + + +ahogyan képzelték! Sok szó esett például az állófront tarthatatlanságáról
 is. Pedig a harc, ahelyett+ + + + +hogy kikelt volna lövészárkaiból, még mélyebbre ásta azokat;
 alagutakká mélyítette, s egymás alá fúrta emeleit, lefelé+ + + + +a földbe. + + + +
 +Szóval a modern+ + + +hadivívmányok, + + +hadivívmányok, + + +hadi vívmányok. +
 + + + +fokozottabb védekezésre kényszerítve, önmagukat+ + + +semlegesítették + + + +
 semlegesítették+ + + + +s nem hozták meg azt a döntő és+ + + +katasztrófális + + + +
 +katasztrófális + + +hatást, amit vártak tőlük. + + + +
 + + + +A XX. század második negyedében+ + + + +ha: + + + +ha+ + + +a jövőendő
 háborújára> + + + +a „jövőendő háborúja” + + + +került szóba: + + + +került szóba,
 + + + +rendesen a gázborut + + + +a gázharc rémségeit szerette+ + + +színezte ki +
 + + + +kiszínezni+ + + +a + + + +a megborzadt+ + + + +fantázia. + + + +<mely> +
 + + + +Mérges gázokról beszéltek+ + + + +melyek a+ + + +
 + + + +frontmögötti + + + +front mögötti + + + +lakosság életét+ + + +épügy +
 +éppügy + + +veszélyeztetik+ + + + +mint a katonákét+ + + + +
 + + + +egyszerre egész városok népességét törölhetik el a föld+ + + +színéről. +
 + + + +színéről. + + + +Az örök harc első éveiben csakugyan bőven történtek ilyen katasztrófák.
 Majd minden emberből emlékezett egy-egy „fekete napra”. Minden+ + + +metropolis+ + + +
 +metropolis + + + +fulladozott már valamely városrészének+ + + +hullabüzeiben. + + + +<De mire
 vezethetett ez a pusztítás a megtorlón kívül? A hadifelek hamar belátták hogy a háború
 folytathatóságát csak a frontmögötti részek aránylagos épsége biztosíthatja. Szörnyű+ + + +De mire
 vezethetett ez+ + + +a pusztítás + + + +az emberirtás+ + + +a megtorlón kívül? + + + +
 +<Szörnyű> + + + +Hatványozódó: + + + +Hatványozódó+ + + + +arányai és tempója+ + + +<p> +
 +apokaliptikus + + +apokaliptikus+ + + +...> <lehetőségeket> + + + +kilátást: +
 + + + +kilátásokat+ + + + +tartak + + + +A nyolcadik évben egy egész kis ország népességét
 ölte ki egyszerre a + + + +repülőktől + + + +repülőktől+ + + + +levetett+ + + +bacillus-kultúra. + + + +
 +bacillus-kultúra. + + + +mire tüstént az ellenfél legvirágzóbb tartományának pusztulása felelt. + + + +
 + + + +Már-már a + + + +<?> + + + +háború+ + + + +folytathatósága forgott szóban.
 A + + + +hadifelek + + + +hadviselők+ + + +hamar + + + +végre is+ + + +belátták+ + + +

ahogy minden állam elsősorban a saját arisztokráciáját védelmezi, az örök harc állama nem¹¹ beállva, ¹² kimondva, ¹³ de annál hathatósabban képviselte a rokkantak érdekeit akkor is¹⁴ ha nem a harctéren rokkantak meg¹⁵ az újkor¹⁶ hadászata¹⁷ példáu> | :volutakép: | volutakép¹⁸ volutaképp¹⁹ nem indokolta többé a rokkantak²⁰ kimelését. | kimelését²¹ Testi erőre alig volt szükség a²² frontokon <>. | frontokon²³ <m>Mindent²⁴ Mindent²⁵ gépek végeztek²⁶ s a gépeket gyermekek is kezelhették volna; legfeljebb²⁷ bizonyos²⁸ némi²⁹ szaktudás és gyakorlat³⁰ kellett³¹ ahhoz. | Aki³² <ezt> | ezeket: | ezt³³ megszerezte³⁴ <teljességgel> | :az: | képes volt ölni és halni, a hadviselés leg<...> újabb szabályai szerint, ³⁵ már elég jó volt arra, hogy előírásosan öljön és haljon, ³⁶ bármilyen³⁷ bármily³⁸ gyengén vagy rokkantan. | gyenge vagy rokkant is³⁹ A fárasztó menetelések, a megfeszített testi teljesítmény, mely a XIX. század katonásdját jellemezte, rég feleslegessé vált. Mégis⁴⁰ senkinek sem jutott eszébe a rokkantak hadmentességéről szóló törvények revízióját követelni. Ez kegyetlenül és ellenszenvesen hangzott volna. | a rokkantak hadmentessége megdönthetetlen⁴¹ tradíció⁴² tradíció⁴³ maradt: azon a legkisebb rést ütni kegyetlen és ellenszenves gondolatnak hatott volna. | Ellenben hatalmas mozgalom⁴⁴ indult meg a nők frontszolgálatának jelszavával. | Ellenben hatalmas mozgalom indult meg a nők frontszolgálatának jelszavával. ⁴⁵ Ez sokkal nagyobb tömegeket⁴⁶ igért⁴⁷ igért⁴⁸ a front számára⁴⁹ és sok szenvedő férfi igazságérzetének megfelelt. Az a hagyományos gyakorlat⁵⁰ mely szerint a nőket csak ápolónőik⁵¹ segédszol⁵² segédszol⁵³ kombatáns csapatokba egyáltalán nem⁵⁴ osztották⁵⁵ k⁵⁶ be, nyilván avult⁵⁷ copf⁵⁸ copfnak⁵⁹ <volut> | bélyegét viselte: | bélyegét viselte. | érződött már. | S legerősebben lázadott e copf ellen maga a női nem, mely⁶⁰ régtől fogva⁶¹ régtől fogva⁶² mindenben⁶³ egyenjogú⁶⁴ egyenjogú⁶⁵ volt a⁶⁶ férfinnemmel, ⁶⁷ férffiakkal⁶⁸ (sőt⁶⁹), ⁷⁰ például szellemi teljesítményekben⁷¹ azt meg is haladta⁷² még túl is tett rajtuk⁷³ még túl is tett rajtuk⁷⁴ A nő⁷⁵ méltán⁷⁶ ére<...> zhet⁷⁷ érezhet⁷⁸ anomáliának, hogy csak⁷⁹ <...> mellékes⁸⁰ mellékes⁸¹ és megvetett szerep jut neki magából a Harcból, noha már bizonyos⁸² <volut> | lett: | lett⁸³ hogy a Harc az emberi élet végső értelme és célja⁸⁴.

Jegyzet

- (1) KELEVÉZ Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikus közelítés Babits költészetéhez*. Argumentum Kiadó, Bp, 1998.
- (2) József Attila összes versei. (Közvetési: STOLL Béla, 1–2. köt.) Akadémiai Kiadó, Bp, 1984.
- (3) MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai* című regényének 1945 előtti kiadásai számottevő tartalmi változásokkal jelentek meg, amíg a mai, végleges és már többször publikált szöveg kialakult. E változtatások egyik oka az volt, hogy az író az első kiadásban azonosítható kassai szereplőket elszemélytelenítette, mintegy ön-magá védelmében és a mondanivaló általánosabbá tételének érdekében. Csakhogy azon okok, amelyek a változtatásokat implikáltak, már nem állnak fenn s a mai olvasó nem ért meg mindent a regény üzenetéből, ha csak a végleges változatot veheti a kezébe; még akkor sem, ha esetleg esztétikai különbségeket lehetne tenni közöttük. Ugyanez érvényes FÜST Milán, SZABÓ Lőrinc átírásaira és a sort lehet még folytatni.
- (4) A Babits-hagyatékban található idegenkezű kéz- és gépiratokról lásd *Babits Mihály kéziratjai és levelezése*. (Összeáll.: CSEVE Anna et al., 1–4. köt.) Argumentum Kiadó – PIM, Bp, 1993. 1/15. old.
- (5) *Babits Mihály kéziratjai és levelezése*. (Összeáll.: CSEVE Anna et al., 1–4. köt.) Argumentum Kiadó – PIM, Bp, 1993. 1/1361–1396. számú tételek.
- (6) BABITS Mihály: *A golyakalifa*. (Sajtó alá rend.: ÉDER Zoltán.) *Kartyavár*. (Sajtó alá rend.: Babits Kutatócsoport.) Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, Bp, 1997. 548–560. old.
- (7) Általánosságban: J. SOLTÉSZ Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó, Bp, 1965. Legújabbban: ÉDER Zoltán: *A regény szövegének nyelvi változatai*. In: BABITS Mihály: *A golyakalifa*. (Sajtó alá rend.: ÉDER Zoltán.) *Kartyavár*. (Sajtó alá rend.: Babits Kutatócsoport.) Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, Bp, 1997. 493–519. old.
- (8) Lásd részletesen a *Babits Mihály bibliográfiát*. (Összeáll.: STAUDER Mária – VARGA Katalin.) megfelelő tételeit. Argumentum Kiadó – Magyar Irodalom Háza – MTA Irodalomtudományi Intézete. Bp, 1998.
- (9) Lehetséges, hogy a regénynek azért nem maradt fenn a teljes kézírata, mert a Pesti Napló szerkesztőségében egyszerűen eldobták a már megjelent folytatások szövegét.
- (10) OSZK KT Fond III/1510.
- (11) OSZK KT Fond III/1535.
- (12) Jelölt kihagyás az Ep₇-ben. Visszaállítva az Ep₈-ban. A kihagyott szöveg a következő: – szovjetelek vagy fasciók formájában –